

I

V letošnjem letu mineva za veliko večino slovenskega narodnostnega ozemlja, to je, za vse dežele nekdanje avstrijske polovice habsburške monarhije (ne pa za Prekmurje in za Beneško Slovenijo) sto let od državnega zakona z dne 14. maja 1869, ki je preuredil osnovno šolstvo in ustvaril, kakor so takrat rekli, »novo šolo«. Šele odtlej, ko se je ta zakon uveljavil, lahko govorimo o praktično uresničeni splošni šolski obveznosti na Slovenskem. Leta 1880 je bilo med prebivalci v starosti nad 10 let na ozemlju današnje SR Slovenije še 39 % nepismenih, leta 1890 25 %, leta 1900 samo 15 %.¹ V času, ko je veljal šolski zakon iz leta 1869, so dosegli Slovenci tisto visoko stopnjo splošne pismenosti, na katero so bili upravičeno ponosni. Leta 1910 so po pismenosti najmlajših generacij (10–30 let starosti) zaostajali v avstrijski polovici monarhije samo za Čehi in Nemci. Pregled nepismenosti med Slovenci po popisu iz tega leta po starostnih skupinah nam lepo kaže vpliv razvoja osnovne šole:²

Med rojenimi v letih je bilo nepismenih	%
1890—1900	3
1880—1890	5
1870—1880	9
1860—1870	16
1850—1860	27
1840—1850	40
1840 in prej	54

Če smo natančni, ne smemo govoriti samo o zakonu iz leta 1869. Spremembe v osnovnošolski zakonodaji so se začele že pred tem letom in so se nadaljevale še pozneje. V letu 1869 ne moremo gledati popolnega mejnika. Novo v osnovnem šolstvu je prinašal širši čas konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let.

Osnovno šolstvo na Slovenskem je bilo pred tem urejeno predvsem na podlagi politične šolske ustave iz leta 1805 in konkordata z dne 18. avgusta 1855, ki je določal, da bo ves pouk katoliške mladine »v vseh, tako javnih kot zasebnih šolah usklajen z naukom katoliške vere, škofje pa bodo po svoji pastirski službi vodili versko vzgojo mladine v vseh učnih zavodih, javnih in zasebnih, ter skrbno pazili, da ne bo pri nobenem učnem predmetu ničesar, kar bi nasprotovalo katoliški veri in nramnosti«, ter da bodo »vsi učitelji za katoliške določenih osnovnih šol podrejeni cerkvenemu nadzorstvu«. »Vera in ponašanje kandidata za učiteljsko službo mo-

rata biti brez madeža; kdor bo zašel s prave poti, bo odstavljen s svojega mesta.«³

V šolo je hodilo na Slovenskem leta 1848 nekaj nad tretjino (37 %), leta 1865 pa nekaj nad polovico (54 %) vseh otrok v šolski starosti. Deklic je hodilo v šolo precej manj (50 %) kot pa dečkov (59 %). Tudi po deželah so bile precejšnje razlike: na Kranjskem in Primorskem ni hodila v šolo niti polovica otrok, na Štajerskem in Koroškem pa je znal šolski obisk nad tri petine. Osnovne šole so se delile v normalke in glavne šole po pomembnejših krajih (z njih je bil mogoč prehod na gimnazijo) ter trivialke, ki so bile večinoma šole z eno samo učilnico in z enim samim učiteljem. Razen rednih šol so bile še začetne in ponavljalne nedeljske šole. Nadzorstvo nad šolami je bilo v glavnem v rokah cerkve: župnikov, dekanov in škofijskih konzistorjev.

Učitelj je bil na podeželju večinoma obnem cerkovnik in orglar, vendar je za cerkovniška opravila največkrat najemal hlapca. Učitelja so plačevali starši šolskih otrok ter drugi prebivalci šolskega okoliša s šolnino, bero in davčnimi dokladami, z denarnimi in naturalnimi prispevki; ponekod bolj na tak, ponekod bolj na drug način. Naturalni prispevki so se vse bolj preračunavali v denarne in učitelju je bilo vedno manj treba osebno, na mučen in poniževalen način pobirati prispevke od hiše do hiše. Učiteljske plače so bile od občine do občine močno različne. Kakor po prejemkih in ugledu tako je bil učitelj šibek tudi po svoji izobrazbi. Zadostovali so trije ali štirje razredi osnovne šole ter za vaške šole enoletni, za glavne šole dvoletni pedagoški tečaji.⁴

II

Leto 1867 je pomenilo v razvoju habsburške monarhije zelo važen mejnik. Prišlo ni samo do dualizma, do razdelitve na avstrijsko in ogrsko polovico, ampak tudi do velikega vzpona liberalizma v avstrijski polovici. Tega leta izvoljeni državni zbor je imel močno nemško liberalno večino. Zato, da je pristal na dualizem, je izsilil od vlade vrsto zakonov, ki so razširjali pravice državljanov, večali vlogo parlamenta in uvajali liberalne reforme. »Nujno potrebna je reforma celotne zakonodaje in uprave v duhu svobode in napredka,« je bilo rečeno v adresi državnega zbora, sprejeti 5. junija 1867.⁵ Tik pred koncem leta 1867 je bila sestavljena liberalna vlada, tako imenovano »meščansko ministrstvo«. Glavni napadi liberalnega tabora so

bili usmerjeni proti konkordatu kot simbolu absolutizma in reakcije. Cerkev je v obrambi pred temi napadi začela zbirati in organizirati vrste svojih pristašev. Oba tabora sta zbirala podpise za različne resolucije in peticije proti konkordatu in v obrambo konkordata. V tem boju se je med avstrijskimi Nemci proti liberalni stranki organizirala katoliška konservativna, klerikalna stranka, ki je imela dotlej politične pozicije edinole na Tirolskem, in je prvič nastopila na volitvah leta 1870 s precejšnjimi uspehi na podeželju.

Slovenci so v teh letih vodili političen boj za svoje nacionalne pravice. Leta 1867 so na volitvah v deželne zbore prvič organizirano nastopili in dosegli izredno močno, skorajda nepričakovano zmago v vseh kmečkih volilnih okrajih na Kranjskem, Štajerskem in Goriškem, zelo lepe uspehe pa tudi v mestni kuriji na Kranjskem ter s tem večino v kranjskem deželnem zboru. V dunajski parlament je prišlo na ta način osem slovenskih poslancev: Toman, Svetec, Klun, župnik Pintar in grof Barbo s Kranjskega, Lenček in Lipold s Štajerskega ter Černe z Goriškega. Ta slovenska delegacija pa je s svojim zadržanjem v parlamentu takoj prvo leto vzbudila velik odpor v domovini: namesto politike ostre opozicije ali abstinence po zgledu Čehov je namreč vodila oportunistično politiko uklanjanja dualizmu, lojalne opozicije ter sodelovanja v delu parlamenta. Tako sta nastala na Slovenskem dva tabora: tabor politike državnih poslancev, ki je povsem dominiral na Kranjskem, ter tabor radikalne narodnostne politike, tabor »levice«, kakor ga je imenoval Vošnjak, ki je bil najmočnejši na Štajerskem in katerega jedro so bili mladoslovenci okrog Slovenskega naroda. Ta tabor je močno poživil akcijo za Zedinjeno Slovenijo in začel prirejati tabore.

Boj proti konkordatu ter liberalno-klerikalni konflikti seveda niso mogli iti mimo Slovencev. Liberalni mladoslovenci, ki so kot glavno točko svojega programa postavili Zedinjeno Slovenijo, so hoteli v boju zanjo in za slovenske narodne pravice povezati in združiti vse slovenske sile. Ob mednarodnem položaju, kakor je bil takrat, zlasti od pruske zmage leta 1866 naprej, ko se je zdelo, da utegne habsburška monarhija vsak trenutek razpasti, se jim je upravičeno zdelo, da se morajo Slovenci čimprej in čimbolje pripraviti na usodni trenutek, ki utegne priti. V takem položaju bi moglo biti za Slovence rešilno samo to, da bi svet slišal zanje, za njihove težnje in zahteve in da bi tudi vedel, da stojijo za temi težnjami in zahtevami množice, res ves slovenski narod. Edino to bi jih utegnilo rešiti nacionalne katastrofe, priključitve Nemčiji ali razdelitve med Nemčijo in Italijo.

Zato so mladoslovenci menili, da je treba zdaj delati za narodnost, za druga vprašanja pa da imamo še čas. Hoteli so torej prepričati Slovence iz katoliškega tabora, »da je naša narodnost v veliko večji nevarnosti kakor katoličanstvo«, sami pa so se tudi odrekli nastopanju za svoje liberalne nazore in koncepte. Bili so pripravljeni deklarirati tudi načelno katoliško usmerjenost, kakor nam priča program Slovenskega naroda v prvi številki: »Slovenski narod ne bo nikdar preziral, kako globoke korenine ima v našem narodu katoliška cerkev. Dobro nam je znano, za koliko blagega narodnega razvitka se imamo nji zahvaliti in koliko ga imamo še od nje pričakovati. Tedaj ne bodo samo našemu listu verske zadeve, dogme in bistvene cerkvene naprave svete, kakor so celemu narodu, ampak poganjal se bode npr. tudi za to, da se neoskrunjeno ohrani cerkveno premoženje, da se ljudska šola ne loči od cerkve, da se oživlja bolj in bolj javno cerkveno življenje.«⁷ V vsakdanjih liberalno-klerikalnih sporih in polemikah so hoteli biti liberalni mladoslovenci, da tako rečemo, nevtralni. Menili so, da bi pisanje o verskih zakonih in podobnih problemih utegnilo razdvojiti Slovence v dva tabora, kar bi narodni stvari samo škodovalo. »Naš narod ne podnese verskega poleg narodnega boja,« je pisal Jurčič Vošnjaku.⁸ Hoteli so torej molčati, izogniti se tej nevarni problematiki.

Včasih se je zdelo liberalcem, da bo taka politika kar lahka, ali, da citiramo še naprej iz Jurčičevega pisma: »farji so pa tako zadovoljni, ako se jih v miru pusti in ako se pohvali kako konservativno društvo, kar je lahko in glede naših okolišnosti potrebno«. Tako preprosto pa to ni bilo. V začetku so tako v liberalnem kot v katoliškem taboru prevladovali strpnost, ki so bili pripravljeni marsikaj popustiti, da le ne bi trpela narodna stvar. Nestrpni so morali marsikdaj odnehati, ker ni bilo popularno načenjati stvari, ki vodijo v razdor, in ker je vzbujalo tako početje dokaj splošen odpor. Toda dogodki okoli nas, zlasti pa veliki liberalno-klerikalni boj v monarhiji in rastoča organizacija konservativnega katoliškega tabora so pritiskali na domače razmere in podpirali ekstreme. Tudi na Slovenskem so začele rasti samostojne katoliške organizacije in ekstremni klerikalizem je vedno bolj zahteval od narodnega gibanja, da se v celoti opredeli tudi versko-politično. Zavedajoč se velike vloge duhovščine v organiziranju slovenskega političnega tabora je mogel tudi groziti in celo izsiljevati. Tudi med liberalci so se pojavljala bojevita stališča. Vendar pa slovenski liberalizem kot celota ni imel tistega občutka moči kot nasprotna smer, pa je bil zato tudi bolj popustljiv, do-

stikrat dvoličen in neiskren. Močno okrepitev klerikalnega tabora je prineslo leto 1870. Poslej so konflikti med obema strujama vedno bolj rasli in izbruhnili zlasti ob volitvah v Slovenski matici septembra 1872, ko je Slovenski narod odkrito nastopil z geslom »vse za domovino, omiko in svobodo«. V naslednjem letu pa je postavila vsaka stran ob volitvah v državni zbor svoje posebne kandidate.

Tak je bil položaj v monarhiji in na Slovenskem v letih velike reforme osnovne šole.

III

Šolska reforma se je začela v direktni zvezi z bojem proti konkordatu. Že v prej omenjeni adresi državnega zbora z dne 5. junija 1867 je bila omenjena nujna potreba, »da se prek zakonodaje, navezane na ustavo, začne z revizijo konkordata v tistih stvareh, ki spadajo v območje državne zakonodaje«. ⁵ Kot primer je bilo navedeno tudi šolstvo. Mesec dni pozneje, 11. julija, je liberalni poslanec Herbst s 70 soprodpisniki dal nujen predlog, da se pripravijo v tem smislu trije konkretni zakoni. Drugi med njimi naj bi bil zakon, s katerim »se izdajajo temeljne določbe o razmerju šole do cerkve po načelu osvoboditve prve od vpliva zadnje«. Predlog je bil 20. julija po veliki debati sprejet in tako imenovani »konfesionalni« odbor je zakone pripravil. Šolski je prišel v debato v poslanski zbornici 25. oktobra 1867 in je bil štiri dni zatem sprejet v tretjem branju, 30. marca naslednjega leta pa je prišel pred gosposko zbornico, ki ga je sprejela z malenkostnimi spremembami. 25. maja 1868 so dobili vsi trije »konfesionalni« zakoni (zakon o nekaterih straneh zakonskega prava, šolski zakon in zakon o medkonfesionalnih odnosih) cesarjevo sankcijo.

Glavna misel zakona, »s katerim se izdajajo temeljne določbe o razmerju šole do cerkve«, je bil prehod šole pod vodstvo in nadzorstvo države (»Vrhovno vodstvo in nadzorstvo nad vsem poukom in vzgojo pripada državi in ga izvajajo za to po zakonu določeni organi«) ter enakopravnost ver, izražena v dostopnosti državnih, deželnih in občinskih šol vsem državljanom brez razlike veroizpovedi. Skrb, vodstvo in neposredno nadzorstvo nad veroukom v osnovnih in srednjih šolah je bilo prepuščeno cerkvam, pouk drugih predmetov na teh šolah pa naj bo, kakor pravi zakon, »neodvisen od vpliva vsake cerkve ali verske družbe«. Prav tako potrebujejo učbeniki le odobritve državnih šolskih nadzornih organov; le učbeniki za verouk morajo biti poprej odobreni od cerkve. Za vodstvo in nadzorstvo osnovnega šolstva je predvidel zakon za vsako deželo krajevne,

okrajne in deželne šolske svete. Njihovo sestavo je prepuščal deželnim zakonodajam, le za deželne šolske svete je določal, naj bodo vanje pod predsedstvom deželnega predsednika (ali njegovega namestnika) poklicani člani deželne vlade, delegati deželnega odbora, duhovniki v deželi zastopanih ver ter pedagoški strokovnjaki. ⁹

Cerkev, ki je v teh letih doživljala udarec za udarcem in bila v ostrem konfliktu s takrat modernim liberalnim duhom, je seveda zavzela do zakonodaje, ki ji je jemala njeno dotedanjo oblast in pravice, zelo negativno stališče. Papež Pij IX. je v svoji alokuciji 22. junija označil vse tri konfesionalne zakone kot »ostudne« (kakor je prevedla Zgodnja danica) in izjavil, da jih po svoji apostolski oblasti zavrača in obsoja ter razglša »za povsem nične in trajno neveljavne«. ¹⁰ V pastirskih listih in v katoliškem časopisju tistega časa neprestano beremo o »brezverski šoli«. Danes se nam seveda zdijo taki izrazi za takratno »novo šolo« zelo pretirani, saj liberalna šolska reforma nikakor ni bila ekstremna. Niti ni vrgla verouka iz šole niti ni izključila duhovščine iz šolskih svetov. O pravi ločitvi šole od cerkve prav težko govorimo. Vsekakor pa je seveda cerkev zelo veliko izgubila, odtod tudi tako oster boj proti novi šoli z njene strani.

Slovenskih poslancev v državnem zboru glede konkordatskih in cerkvenih zadev vsaj v začetku, leta 1867, ni vezala klubska disciplina. Večina teh poslancev je bila gotovo liberalnih nazorov. Vendar ti nazori niso prišli dosti do izraza. Klun je sicer stalno, Lenček pa večkrat glasoval v protikonkordatskem smislu in Lipold je predložil peticijo okrajnega zastopa v Laškem za ukinitvev konkordata. V celem pa je pri zadržanju teh liberalcev igrala nedvomno vlogo težnja, ne priti v konflikt s katoliškim taborom, ne cepiti slovenske narodne stranke, pa tudi strah pred kritiko in konsekvencami s klerikalne strani. Včasih so se nekateri izognili glasovanju, večinoma pa so glasovali klerikalno, a če se je le dalo, so molčali. Noben slovenski poslanec razen klerikalnega grofa Barba in župnika Pintarja se ni kaj dosti angažiral v obrambo cerkve in konkordata. Prijatelj se je močno motil, ko je trdil, da je branil Toman konkordat v parlamentu z isto vnemo kakor sloviti tirolski pater Greuter. Veliki boj proti konkordatu je šel v državnem zboru tako rekoč mimo Slovencev, prav tako pa tudi konfesionalni zakoni s šolskim vred. Vendar pa je še en dogodek povezan prav z debato o zakonu o razmerju šole do cerkve. Dr. Vinko Fereri Klun, ki je bil že poprej v pismu Bleiweisu nastopal proti zagovarjanju konkordata ter proti rusofilstvu v slovenski

politiki,¹¹ je nastopil 25. oktobra kot prvi govornik za šolski zakon, kmalu nato pa je zapustil slovensko stranko ter se preselil v klopi nemškega levega centra.¹²

Ko so bili konfesionalni zakoni sprejeti tudi v gosposki zbornici, je bil to velik triumf liberalizma. Ko pa naj bi v znak radosti tudi v Ljubljani razsvetlili okna, so se temu uprli tudi slovenski liberalci. V uvodniku »Temna okna — temna srca« je zapisal Slovenski narod 7. aprila, da bodo ostala slovenska okna in srca ob tej priliki temna. »Mi se... za konkordat ne bomo prevsopihali, vedi in vesti pčsameznega prepuščamo poiskati si v tej borbi svoje mesto. Izreči pa moramo, da po našem svetem prepričanju sedanja borba proti konkordatu drugega ni kakor — nova megla... narejena, da ljudem pokriva oči.«

Tu smo pri načinu umovanja, ki ga v tem času zelo pogosto srečujemo v liberalnem Slovenskem narodu pa tudi v konservativnih Bleiweisovih Novicah, ki tudi niso bile klerikalne po svojem srcu: zavračanje boja proti konkordatu, toda ne s stališča interesov katoliške vere in cerkve, temveč s takimi razlogi kakor: da vodijo nemški liberalci ves boj proti konkordatu le zato, da bi odvrnili pozornost od bolj važnih in pomembnih problemov, npr. pravične notranje preureditve monarhije, nacionalne enakopravnosti in podobno. Prav tako se zavrača boj proti konkordatu s poudarjanjem zaslug slovenske duhovščine v narodnem gibanju in na šolskem področju. Prav gotovo moramo priznati, da je bilo na Slovenskem nemalo duhovnikov, ki so zelo požrtvovalno in z veliko ljubeznijo ustanavljali in vodili šole ter si na vso moč prizadevali, da bi dvignili pismenost in splošno izobrazbo, pa čeprav njihovi pedagoški nazori niso bili ravno enaki liberalnim, modernjšim pedagoškim načelom.

Pri presojanju odnosa mladoslovencev do liberalne zakonodaje državnega zbora je treba še upoštevati, da so bili mladoslovenci v odločni, načelni opoziciji proti vladi in državnemu sistemu, da so od slovenskih poslancev terjali politiko abstinence, da so torej nekako načelno zavračali ves državni zbor in vso njegovo zakonodajo.

V VI. poglavju bomo še posebej govorili o pomembnem razlogu, zaradi katerega so Slovenci, tako liberalci kot neliberalci, skeptično ali s strahom gledali na nove šolske zakone — to je bil strah pred germanizacijo, občutek, da bo novo državno šolstvo mnogo bolj nemško, kot pa je bilo staro pod cerkvenim nadzorstvom.

Pa pogledjmo si še drugo stališče, ne stališče odgovornih politikov, ki so morali manevrirati med Scilo in Karibdo, temveč stališče na-

ših svobodomiselnih študentov. Levec je pisal Jerici Dolinarjevi 24. marca 1868 z Dunaja, kako je vse mesto norelo, ko je gosposka zbornica sprejela prvega od konfesionalnih zakonov. Tudi Jurčič, Kos in Levec so proslavljali ta dogodek »in razun dobrega dunajskega piva nas je navduševala tudi sladka zavest, da je zmagal liberalizem zoper absolutizem in ultramontanizem«.¹³

Malo pozneje pa je pisal Levec iz Ljubljane: »Kmalu sem se prepričal, da v slovenski družbi besed svoboda, liberalnost, odprava konkordata i.t.d. ne smeš imenovati in jih zagovarjati, če hočeš veljati za poštenega domoljuba... Ko sem Levstika o tej reči vprašal, djal mi je: »Pustimo farje pri miru, saj jih bo vlada sama pobila! Vse vpije: Po čemu so nam te postave? ali so potrebne? ravnopravnost naj Beust vpelje ravnopravnost, davke naj nam zniža i.t.d. Vse to je humbug! V Avstriji ni iskati svobode i.t.d. i.t.d. S šolsko postavo hoče Beust samo narodne duhovne iz ljudskih šol pehniti in vladne učitelje postaviti, ktere bo teroriziral, da bodo mladi no germanizirali. ... Mladi Slovenci, kterih je precejšnje število, niso taki ultramontanci, njim bi bile nove verske in šolske postave skoz in skoz po godu — da jih ni dalo novo ministerstvo, kterega ne priznavajo. Mislim, da, ko bi kako federalistiško ministerstvo take postave dalo, bi jih z veseljem sprejeli. Beustu pak nič ne zaupajo.«¹⁴

IV

Na podlagi zakona o razmerju šole do cerkve je vlada predložila deželnim zborom že v jesenskem zasedanju 1868 osnutke zakonov o šolskem nadzorstvu, ki so bili vsi sestavljeni po enotnem konceptu. Določali so sestavo in pristojnosti krajevnih, okrajnih in deželnih šolskih svetov ter funkcije krajevnih, okrajnih in deželnih šolskih nadzornikov.

Tu je treba povedati, da je bila deželna avtonomija v Avstriji po ustavi precej večja kakor pa v praksi. Zakonski predlogi, ki so jih izglasovali deželni zbori, vladi pa niso bili všeč, enostavno niso dobili cesarjeve sankcije, četudi niso bili v nasprotju z državno zakonodajo. Tako je npr. zakon o razmerju šole do cerkve o krajevnem in okrajnem šolskem svetu povedal le to, da njegovo sestavo določa deželna zakonodaja. Toda s tem vlada še ni dovoljevala, da bi te šolske svete uredila vsaka dežela po svojem lastnem predarku. V njenem predlogu deželnih zakonov o šolskem nadzorstvu je bil npr. krajevni šolski svet sestavljen iz zastopnikov cerkve (župnika oziroma župnikov v občini zastopanih ver), šole (učitelja) in občine (2 do 5 članov). Kakih večjih odmikov od tega koncepta ni do-

puščala. Deželni zbori so že vnaprej pri obravnavanju zakonskih osnutkov vedeli, na kaj bo vlada pristala, na kaj pa ne; to so zvedeli od deželnega predsednika oziroma vladnega zastopnika, ki se je udeleževal razpravljanja. Zelo pogosto so se zato v deželnih zbora slišali argumenti, da bi bil ta ali oni predlog sicer zelo primeren in deželi najbolj ustrezen, da pa ne pride v poštev, ker vlada nanj ne bo pristala. Zato je predstavljala deželna zakonodaja vedno določeno prilagajanje dežele vladni politiki, pa tudi vlada s svoje strani je bila včasih pripravljena deželi v kakih stvareh popustiti.

Vladni osnutki zakonov o šolskem nadzorstvu so vzbudili pomisleke z obeh strani, liberalne in klerikalne. Z liberalne strani so npr. v štajerskem deželnem zboru poudarjali, da pomenja vladni predlog zaradi načina sestave šolskih svetov korak nazaj od zakona o razmerju šole do cerkve, in da spravlja vse šolstvo spet v večjo odvisnost od cerkve. Vendar zaradi grožnje, da vlada večjih odmikov ne bo sprejela, radikalnejši predlogi spremembe vladnega osnutka niso dobili večine.¹⁵ Tako so se potem mogle v liberalnih deželnih zbora uveljaviti le nekatere težnje, zmanjšati delež katoliške duhovščine v šolskih svetih pa vključiti vanje, kjer se le da, tudi nekatoliško (protestantsko, židovsko) duhovščino. V koroškem deželnem zboru je npr. zmagal predlog, ki je dal zastopniku cerkve in šole v krajevnem šolskem svetu le posvetovalen glas — pravi član sveta je bil le, če ga je izvolil občinski odbor kot svojega zastopnika. Prav tako so v deželni šolski svet vključili enega katoliškega in enega evangeličanskega duhovnika, medtem ko je imel vladni predlog dva katoliška in enega evangeličanskega.¹⁶

S klerikalne strani so se tu in tam pojavili ekstremni predlogi, da se o vladnem osnutku sploh ne razpravlja; ampak preide na dnevni red (na Štajerskem, v Istri, na Goriškem), toda ti predlogi tudi v lastnem taboru niso našli vselej na podporo. Tako je npr. ostal s takim predlogom osamljen v goriškem deželnem zboru italijanski konservativec Doliac; niti edini duhovnik v deželnem zboru, profesor Andrej Marušič, ni bil za tako radikalno smer. V kranjskem deželnem zboru se tak predlog sploh ni pojavil. Slovenska večina je tu izglasovala zakon, ki je število duhovnikov v šolskih svetih v primerjavi z vladnim predlogom povečal. V krajevni šolski svet naj bi kot zastopnika šole prišla učitelj in katehet, v okrajnem šolskem svetu naj bi bila dva duhovna namesto enega. Debata med slovensko večino in nemško manjšino je bila ob tem razpravljanju precej ostra.

Nemška stranka je očitala slovenski, da hoče še nadalje obdržati dotedanjo vlogo duhovščine v šoli. Dokazovala je, da ta vpliv za šolstvo ni bil pozitiven. »Osnovna šola ni religija in duhovščine tudi ne gre zamenjavati z religijo,«¹⁷ je rekel Dežman, ki je bil v tej diskusiji najbolj radikalen. Govoril je o času protireformacije, ki je za dvesto let uničila začetke šolstva v protestantskem času, o odporu, ki ga je v času Marije Terezije kazala duhovščina proti njenim dobrim namenom glede šolstva, o stališču takratne duhovščine, da znanje branja in pisanja za kmete ne bi bilo priporočljivo in koristno. Govoril je o nazadovanju osnovnega šolstva na Kranjskem v zadnjem času, navajal je statistiko, da je šolski obisk od vseh dežel na Kranjskem najnižji (najvišji pa na Tirolskem). Propadanje šolstva na Kranjskem je povezoval (čeprav ne izrecno, pa s povezavo podatkov) z njegovo slovensko usmerjenostjo. Rekel je, da je bral v različnih programih, ki so jih objavljali šolski ravnatelji — duhovniki, da mora osnovna šola na Kranjskem vzgajati predvsem Slovence. »Sprejemam to načelo z rezervo, da Slovenec ne sme ostati za Avstrijem, ne za človekom.« Omenjal je »strup nacionalnega sovraštva, ki se na žalost... že v osnovnih šolah vceplja mlademu duhu.«¹⁸

Na te koncepte je odgovarjal s slovenske strani Svetec, »da ne duhovstvo, ampak da vlada in birokracija ste bile veliko večji zadržek šolstvu, kakor duhovstvo«, da razvitost šolstva na Tirolskem pač kaže, »da niso duhovniki, niso klerikalci krivi, če so šole slabe«. Med vzroki za slab napredek šol je navedel še enega »in ta vzrok je bil ravno en tak, ki je prihajal od vlade, ki je tako rekoč navdihoval vse naredbe zastran šol, to je bila želja, našo deželo ponemčiti«. V takih šolah se seveda »noben ni naučil ne nemškega jezika ne domačega, pa tudi nobene druge reči ne«. Šele v najnovejšem času so se šole »in to ravno po duhovščini uravnale tako, kakor morajo biti, na narodni podlagi.«¹⁹ Potrebo po narodnih šolah so Slovenci posebej poudarjali. »Naše šole, posebno ljudske šole, ne bodo poprej napredovale, dokler ne bodo narodne in zato take hočemo imeti,« je dejal Toman. V nemških deželah šola tudi zato bolje napreduje, ker Nemcu nemška šola koristi, kakor bi nam koristila slovenska. V času reformacije, je odgovarjal Toman Dežmanu, so protestanti »podpirali naše slovstvo, so podpirali tako našo narodnost... zdani domači reformatorji pa nas hočejo ponemčiti.«²⁰

Kranjskega predloga zakona o šolskem nadzorstvu vlada ni sprejela »zaradi načelnih odklonov od vladnega predloga.«²¹ 8. februarja 1869 so dobili cesarjevo sankcijo samo zakoni za Štajersko, Koroško, Goriško in Istro.

Za dežele, kjer do deželnih zakonov še ni prišlo, med njimi za Kranjsko in Trst, pa je minister za bogočastje in uk izdal 10. februarja 1869 ukaz, ki je s 1. marcem ukinjal dotdanje cerkveno šolsko nadzorstvo ter določal začasne ukrepe do tedaj, ko bodo izšli deželni zakoni.²² Kranjski deželni odbor je videl v tem kršenje deželne avtonomije in se je pritožil pri vladi, češ da bi moralo ostati šolstvo urejeno po starem, dokler ne bi prišlo do novih zakonov. Slovenski državni poslanci s Tomanom na čelu so vložili zaradi tega interpelacijo v parlamentu. Deželni odbor je odklonil vsako sodelovanje v začasnem deželnem šolskem svetu. Toda vlada je s svojo akcijo vendarle uspela, ker je bilo kljub težavam mogoče urediti začasno šolsko vodstvo in nadzorniško službo. Ljubljanska škofija sodelovanja ni odklonila.

V jesenskem zasedanju kranjskega deželnega zbora (1869) je vlada predložila nov osnutek zakona o šolskem nadzorstvu. Slovenska večina ni vztrajala na vseh svojih stališčih prejšnjega leta, ker je sodila, da je od vlade uvedeni provizorij škodljiv in zaradi tega čimhitrejša zakonska ureditev potrebna. Tako katehet ni postal član krajevnega šolskega sveta in v okrajni šolski svet je prišel le en duhovnik. Pa tudi vlada je nekoliko popustila. Tako je novi tekst 25. februarja 1870 dobil cesarjevo sankcijo.

V Trstu med deželnim zborom (mestnim svetom) in vlado glede deželnih šolskih zakonov sploh ni prišlo do soglasja in mesto je ostalo brez njih vse do propada monarhije.

v

2. marca 1869 je predložil minister za bogočastje in uk, vitez Leopold Hasner, poslanski zbornici dunajskega parlamenta osnutek zakona, »s katerim so določena načela poučevanja glede ljudskih šol«. Pomen in potrebo novega zakona je utemeljil s tem, da dosedanja zakonodaja zahtevam časa v polnem obsegu še ne ustreza, poleg tega pa da je toliko različnih zakonskih določil in predpisov, da se v njih že nihče več ne spozna.²³ Osnutek je bil dan v obravnavanje prav istemu konfesionalnemu odboru, ki je bil slabi dve leti prej razpravljal o zakonu o razmerju šole do cerkve. 21. aprila se je začela v poslanski zbornici diskusija o zakonu. Medtem ko so se poslanci o prvem zakonu opredeljevali v glavnem po svojem liberalnem ali klerikalnem prepričanju, pa tega za ta drugi veliki državni šolski zakon, zakon o osnovni šoli, ne moremo reči. Tu se je pokazala opozicija nenemških poslancev, ki ni izhajala iz konservativnih razlogov, ampak iz odpora proti centralizmu, proti prevelikemu uniformiranju

in iz bojazni pred vsiljevanjem nemščine v nenemških pokrajinah. Proti zakonu so nastopili Poljaki, tržaški in goriški Italijani, Slovenci in Tirolci. Proti zakonu je s poljske strani nastopil isti Sawczyński, ki je bil oktobra 1867 govoril za zakon o razmerju med šolo in cerkvijo. Zdaj je sicer priznaval, da pomeni zakon o osnovnem šolstvu s tehnične strani velik napredek, obsojal pa je, da se spušča v podrobnosti, da predpisuje veliko preveč kot pa dovoljuje ustava, da je torej protiustaven. Po 11. členu spremenjenega zakona o državnem zastopstvu iz decembra 1867 je namreč sodila v delovno področje zbora sicer zakonodaja o univerzah, glede osnovnih šol pa le »določitev temeljnih načel pouka«. Slovenci in Italijani so kritizirali tudi določbe zakonskega osnutka glede učnega jezika, o katerih bomo govorili še v VI. poglavju, Tirolci pa so protestirali še iz verskih razlogov. Predlog, da se osnutek predela, in predlog, da se prek njega preide na dnevni red, sta bila od nemške liberalne večine odklonjena. Ko pa se je 24. aprila začela specialna debata, je najprej v imenu poljskih poslancev izjavil Grocholski, da se zaradi protiustavnosti zakona ne bodo udeležili debate in glasovanja. Za njim je v imenu slovenskih poslancev dal dr. Lovro Toman podobno izjavo, »ker je predloženi zakonski osnutek proti ustavi in pravicam dežel, ker odločno krši nacionalno enakopravnost, ker je za naše razmere nepraktičen in neizvedljiv« in dodal, da se slovenski poslanci odločno ograjujejo proti zakonu, če bo sprejet.²⁴ Tretjo tako izjavo je dal v imenu Tirolcev Giovanelli, ki je posebej poudaril še, da so s predlaganim zakonom prizadete pravice cerkve in staršev. Posebej opozarjamo na to, da take izjave glede cerkve v slovenskem besedilu ni! Takoj nato so Poljaki, Tirolci in Slovenci zapustili zbornico; Italijani pa se temu odhodu niso pridružili. Mladoslavensko glasilo Slovenski narod je bilo nad takim postopanjem slovenskih poslancev v duhu svoje abstinencijske politike izredno navdušeno: »Današnji izstop iz državnega zbora je bil naj bolj diplomatičen čin naših poslancev od kar tukaj v lesenjači sedijo.«²⁵ Poslanci, ki so po odhodu opozicije ostali v zbornici, so nato zelo naglo, tako rekoč demonstrativno, brez diskusije sprejeli predlagano besedilo s 111 proti 4 glasovom. Po sprejemu v gosposki zbornici je dobil zakon 14. maja 1869 cesarjevo sankcijo.

Namen osnovne šole je zakon takole določil: »Ljudski šoli je naloga, otroke nравоversko vzgajati, razvijati jim duševne moči, oskrbovati jih s potrebnimi znanostmi in zvedenostmi, da se lahko dalje izobražujejo za življenje, in dajati jim pravo podstavo, da bodo kdaj vrli ljudje in državljani.«²⁶

Zakon je z zahtevnejšimi določbami o tem, kje se morajo ustanoviti šole, znatno povečal število šol ter dal s tem podlago za uresničenje splošne šolske obveznosti. Prepuščal je sicer odločanje o ustanavljanju šol deželni zakonodaji, vendar pa je postavil kot obveznost, da je treba šolo vsekakor ustanoviti povsod tam, kjer je v območju ene ure po petletnem povprečju več kot 40 otrok, ki morajo hoditi v šolo dlje kakor pol milje (pozneje formulirano: 4 kilometre).

Z določbo, da je treba ob številu 80 učenec (v poprečju treh zaporednih let) odpreti na šoli drugo učiteljsko mesto, ob številu 160 učencev tretje in tako naprej, je bilo poskrbljeno za to, da bodo imele šole več učiteljev, učilnic in s tem tudi višjo kvaliteto.

Vsebina pouka se je močno razširila. Novi zakon je določal, da se morajo učiti na vsaki osnovni šoli vsaj naslednji predmeti: verouk, jezik, računstvo, najpomembnejše iz prirodosnanstva, zemljepisa in zgodovine s posebnim ozirom na domovino in njeno ustavo, pisanje, geometrijsko oblikoslovje, petje, telovadba in za deklice še ženska ročna dela ter gospodinjstvo.

Razširjena je bila šolska obveznost in sicer na čas od dovršenega 6. do dovršenega 14. leta, to je, na osem let. »Z ozirom na posebne razmere« pa so bile dovoljene izjeme za severovzhod (Galicijo in Bukovino) ter jug (Kranjsko, Goriško, Istro in Dalmacijo). Od slovenskih dežel se je v deželni zakonodaji te pravice najmanj poslužila Goriška: tu so ostali pri splošni določbi, to je, osemletni obveznosti, toda pooblastili so deželni šolski svet, da lahko po zaslišanju okrajnega šolskega sveta v tistih šolskih okoliših, kjer to krajevne razmere zahtevajo, skrči šolsko obveznost na čas od dovršenega 7. do dovršenega 12. leta. V Istri so na splošno omejili obveznost od končanega 6. do končanega 12. leta, dodali pa obvezno večerno ponavljalno šolo do 14. leta. Na Kranjskem so tako skrajšano obveznost proglasili za pravilo, za mesta in trge s tri-razrednimi ali večrazrednimi šolami pa so določili neskrajšano. Še posebej pa so določili, da lahko okrajna šolska oblast glede na posebne terenske in klimatske razmere izjemo- ma dovoli, da se začne šolska obveznost šele s končanim 7. ali 8. letom.

Še posebej je zakon poskrbel za kvaliteten dvig osnovnega šolstva s tem, da je predpisal višjo izobrazbo učiteljev. Ustanovljena so bila štiriletna učiteljišča. Način sprejema v službo, odpusta iz službe, stališča do stranskih zaposlitev, ki naj bodo učiteljem prepovedane ali za katere potrebuje dovoljenje, določbe, koliko lahko učiteljice v nižjih razredih osnovne šole poučujejo tudi dečke — vse to je bilo prepuščeno deželnim zakonodajam. Prav tako

naj bi deželne zakonodaje določale, ali je za poroko še ne stalno nastavljenega učitelja ali podučitelja potrebno dovoljenje šolske oblasti, koliko se lahko može učiteljice itd. Tudi določanje učiteljskih plač je sodilo v deželne zakonodaje, vendar je bilo v splošnem zakonu rečeno, da morajo biti minimalni prejemki tako odmerjeni, da bodo lahko učitelji in podučitelji vse svoje sile posvetili poklicu, ne da bi se jim bilo treba ukvarjati s stranskimi posli, in da bodo učitelji lahko tudi krajevnim razmeram primerno vzdrževali družino. V splošnem zakonu je bilo tudi določeno, da morajo dobivati učitelji plačo od šolskih oblasti, da se jih ne sme poverjati s pobiranjem šolnine ter da imajo kakor državni uradniki pravico do pokojnine.

Glede kritja finančnih stroškov za osnovno šolstvo, ki so seveda zaradi vseh teh sprememb silno narasli, je določal splošni zakon, da skrbi za potrebe osnovne šole najprej občina, da določa vlogo in delež okraja pri kritju šolskih stroškov deželna zakonodaja in da, kolikor občinska oziroma okrajna sredstva ne zadoščajo, krije potrebe dežela. Deželnim zakonodajam je bilo tudi prepuščeno odločanje o nadaljnjem obstoju šolnine. Ta ostanek starega sistema so v začetku obdržali v vseh naših deželah. Ko pa se je proti njej pojavil med prebivalstvom hud odpor, so jo po vrsti odpravljali: na Štajerskem, na Kranjskem (razen za Ljubljano) in v Istri 1874, na Goriškem 1875. V Istri so jo obnovili 1896. Splošni zakon je tudi določal, da bodo dobivale tiste dežele, h katerih šolskemu fondu je že dotlej prispevala država, državno podporo tudi vnaprej in sicer v višini poprečnega zneska podpore v letih 1866—1868. Skrb za učiteljišča in za štipendije učiteljiščnikom je prevzela država.

Šolski sistem, kakor je bil ustvarjen s tem zakonom, je pomenil ogromen napredek. Seveda pa so bile tudi pri šolski zakonodaji zakonske določbe eno, izvajanje teh določb pa drugo. Raziskovanje tega drugega, kako so se izvajale določbe državne in deželnih zakonodaj o osnovni šoli, bi nam pokazalo marsikaj zanimivega, predvsem pa osvetlilo izredno velike razlike po posameznih deželah. Leta 1910 je bilo npr. med Slovenci na Štajerskem in na Kranjskem 12 % nepismenih, v Istri pa še celih 47 %. Državna zakonodaja pa je bila pri tem ista, deželna ne tako zelo različna. Tudi učiteljskih prejemkov ne smemo soditi samo po besedilu zakona. Položaj učiteljev se je res izredno popravil, toda učiteljske plače tudi po novem zakonu niso bile najboljše. Na svojem zborovanju septembra 1872 so ocenili učitelji svoje plače v vseh naših deželah kot prenizke. Če je imel Valentin Zarnik prav s svojim, v kranjskem deželnem zboru izraženim mne-

njem, da »600, 700, 800 gld. mora dandanes vsak izobražen človek zaslužiti na kmetih, ako hoče svojo rodovino in družino pošteno rediti«,²⁷ potem je bila seveda najnižja plača, odmerjena leta 1869 s 300 gld., nekaj let pozneje pa s 400 gld., nizka in ni ustrezala načelu, navedenemu v splošnem zakonu. Kakor je šolska reforma pred sto leti dvignila učitelju ugled in izobrazbo, mu vendarle še ni ustvarila eksistence, kakor bi jo ob svojem napor-nem delu zaslužil.

Državni šolski zakon iz leta 1869 je ostal (z nekaterimi poznejšimi spremembami) v veljavi vse do propada monarhije in še dlje. Nanj so se naslonili v kratkem času še nekateri državni zakoni in uredbe kakor npr. šolski in učni red z dne 20. avgusta 1870, zakon o plačah na državnih učiteljskih iz leta 1872, zakon o verouku iz istega leta itd. ter deželni šolski zakoni.²⁸ Jeseni 1869 je predlagala vlada deželnim zborom osnutke dveh deželnih zakonov: zakona o ureditvi ustanavljanja, vzdrževanja in obiskovanja javnih ljudskih šol ter zakona o ureditvi pravnega položaja učiteljskega stanu na javnih ljudskih šolah. Ti zakoni so potem izšli leta 1870 za Koroško (17. januarja), Štajersko (4. februarja), Istro (30. marca) in Goriško (10. marca o učiteljih, 6. maja o šolah), 29. aprila 1873 pa za Kranjsko.

VI

Klerikalni tabor je sprejel zakon o osnovni šoli iz leta 1869 v glavnem prav tako negativno kot zakon o razmerju šole do cerkve iz prejšnjega leta. Zaradi odklonilne sodbe o novem razmerju med šolo in cerkvijo so v katoliškem taboru prevladoval negativne sodbe sploh o vseh ali skoraj vseh novostih, ki jih je prinesla šolska reforma, pa naj je šlo za število predmetov, obseg učne snovi, način financiranja šolstva, trajanje šolske obveznosti ali kaj drugega. Skratka, marsikateri katolik ni videl na novi šoli prav nič dobrega, čeprav bi v drugačnih okoliščinah morebiti marsikaj z veseljem sprejel.

Pri svojem ocenjevanju zakona je klerikalni tabor povzel tudi sodbo o njegovi protiustavnosti, ki je bila izrečena, kakor smo videli, v državnem zboru po liberalnih in klerikalnih nasprotnikih centralizma. Vendar se je ta argument le malo uporabljal. V goriškem deželnem zboru je nastopil z njim Tonkli, toda italijanski liberalni poslanec Pajer, ki je bil sam v državnem zboru govoril proti šolskemu zakonu, mu je odgovoril, da je bil zakon pač sprejet, dobil cesarjevo sankcijo in postal obvezen od trenutka, ko je bil objavljen v uradnem listu. »Ta zakon je torej zdaj obvezen za vse cesarstvo in ne vidim več vzroka za razpravljanje o vprašanju kompe-

tence«. ²⁹ Tonklijev predlog, da se o osnutkih deželnih šolskih zakonov sploh ne razpravlja, ampak preide na dnevni red, tudi med Slovenci ni dobil splošne podpore. V kranjskem deželnem zboru so bile izrečene hude obsodbe novega šolskega zakona. »Ta šolska postava je, v ti obliki in podobi, s takimi principi, v taci okoliščinah, kakor je sklenjena bila, neugodna, nepravna in čisto nepravilna, nepostavna. Ona je zdravim principom pedagogike posamezne osebnosti individualne in politične, kakor tudi verske svobode naravnost in popolnoma nasproti.«³⁰ Tako je govoril župnik Tavčar 8. oktobra 1869 in Costa je o njegovem govoru dejal, da »to niso samo načela g. župnika, ampak vseh narodnih poslancev in so načela velike velike večine slovenskega ljudstva«. ³¹ Toda na stališče, da bi razpravljanje o vladnih predlogih enostavno zavrnilo, se ni ne tedaj ne v naslednjih letih v kranjskem deželnem zboru nihče postavil.

Nasprotniki šolske reforme so stalno poudarjali, da bo nova šola predraga. Ta argument se je zlasti ponavljal na Kranjskem. Že leta 1868 je poudarjal Costa, da je kmet na Kranjskem preobložen z davki, da je cela dežela preobložena z davki, in se je vpraševal, »kako je mogoče šole zidati, če ni denarja za živež in potrebne materialne reči«. ³² Ugotovitev o preobremenjenosti Kranjske je bila sicer povsem pravilna, vendar pa kaže v tej zvezi na neko posebno miselnost, ki je značilna prav za Kranjsko še desetletja in desetletja, miselnost, ki zlasti rada varčuje pri šolstvu in kulturi. Položaj učiteljstva je bil na Kranjskem v začetku sedemdesetih let slabši kakor v sosednjih deželah — prav tako slabši je bil štirideset let pozneje.

Nasprotniki so očitali novi šoli, da bo učila stvari, ki so zlasti kmečkemu človeku nepotrebne, da bo ustvarjala »učenjake«, ki ne bodo več voljni delati. V goriškem deželnem zboru je Tonkli, ko se je zavzemal za omejitev šolske obveznosti na šest let, poudarjal, da se bo mladina, če bo morala hoditi v šolo do 14. leta, navadila na preveč udobno življenje in se bo potem težko posvetila poljedelstvu ali obrti; velike težave bodo za revne starše, ki bodo morali dlje vzdrževati svoje otroke; z daljšo šolsko obveznostjo bomo ustvarjali proletariat. ³³ Toman je v svojem govoru v dunajskem parlamentu 22. aprila 1869 očital zakonu, da uvaža abstraktne predmete. »Vi hočete stvariti učene, pa petnajst let stare kmečke dečke. Po 15. letu naj se hodijo 5 let sprehajati, kasneje stopijo v vojsko, in gospodje so! Kdo bo pa delal, kdo ustanavljal državno blagostanje, kdo bo plačeval davke?« Temu učnemu načrtu, po njegovem neprimernemu za otroka, ki »ima potem ostati v priprostem, delavnem življenju« in ki ne bo mogel prebaviti

vseh predmetov, je postavil Toman nasproti svoj koncept potrebne, praktične osnovne šole. »Našim narodom je treba, da se vsak popolnoma nauči materinega jezika, ker mu le ta more pomagati, da si pridobi še drugih znanosti; potem pa je treba, da se otrok seznani s tem, kar tirjajo posamezni poklici. Ljudstvo naj se uči, kako naj si primerno zida svoje hiše, kako naj skrbi za čista, zračna in svetla stanovanja, kako naj si pripravlja svoj živež. Otroku naj se podučuje, da bo poznal človeka, da bo vedel, kako naj se gledé hrane in zdravja vede, kader mu zdravnik ni pri rokah; otrok naj se uči, kako se polje obdeluje, kako se gozdi zboljšujejo; otrok naj se vadi najpotrebnejših hišnih del in domače obrtnije.«³⁴

Samo sem in tja se taki vrsti kritike pridružujejo tudi liberalni ljudje, tako Božidar Raič. Raič gotovo ni bil kak načelen nasprotnik šolske reforme. V tem smislu je zanimiva resolucija, ki jo je glede šolstva sprejel tabor v Ormožu 8. avg. 1869, torej le nekaj mesecev po izidu novega šolskega zakona, resolucija, ki jo je predlagal prav Raič v zvezi s svojim znamenitim govorom mladini. Ta resolucija je zahtevala, »ka slovenska mladina, da bode bodoče na večjo korist sebi, svojemu narodu in državi, mora se gojiti in učiti v ljudskih učilnicah osnovanih na narodni podlogi; da še se k rednim predmetom pridruži nauk o umnem gospodarstvu, o zgodovini slovenskega naroda.«³⁵ Decembra 1870 pa je Raič objavil v Slovenskem narodu članek, v katerem je sicer pohvalil novo zakonodajo, kar se tiče učiteljstva, ker se učiteljem ne bo treba »več ponižati in klanjati vsakemu nevednežu in široko-ustnemu predrznežu«, ker bodo postali samostojni, ker bodo dobro in temeljito izobraženi, zelo ostro pa je kritiziral šolski zakon kot neprimeren za kmečke otroke. »Ta umetna strojevina setkana je največ za mestne, a ne za vesniške otroke... Drugo je v Gradci ali v Beči v topli sedé zakonariti, a drugo narode in ladanjsko življenje poznavati«. Raiču se je zdela prevelika strogost glede obiskovanja šole na kmetih neprimerna zaradi mnogih zadržkov, zimskih poti, siromaštva itd. Druga stvar, ki jo je očital novi šoli, je bila germanizacija. Po njegovem je imela »nemška skuha novih učilniških zakonov največo nalogo nemčiti našo mladino« in je to dokazoval s primeri šolske prakse v ptujskem okraju.³⁶

Naj na tem mestu spregovorimo o določbah o učnem jeziku v novi šolski zakonodaji. Po državnem šolskem zakonu je glede učiteljišč določal učni jezik minister za šolstvo na predlog deželne šolske oblasti, glede osnovnih šol pa je o njem (in o pouku v drugem deželnem jeziku) odločala »deželna šolska oblast v mejah, ki jih postavljajo zakoni, po zaslišanju onih, ki šolo vzdržujejo«. Prav zoper obe ti

dve določbi je protestiral Toman v državnem zboru.

Od deželnih zakonodaj je dodatno uredila vprašanje učnega jezika Štajerska: tu so (proti volji slovenskih poslancev) poverili krajevne šolske svete, da dajejo predloge glede učnega jezika, okrajne šolske svete pa, da odločajo o učnem jeziku v prvi instanci.

Tako je ustvarila zakonodaja dva, oziroma na Štajerskem tri odločilne faktorje: deželni šolski svet, občino (ta je bila v večini primerov tista, ki je šolo vzdrževala) in na Štajerskem še okrajni zastop. Deželni šolski svet je mogel imeti slovensko podobo le na Kranjskem, dokaj ugodno sestavo za Slovence pa le še na Goriškem. Okrajni zastopi, ki jih je volilo prebivalstvo posameznih sodnih okrajev, so obstajali od naših dežel samo na Štajerskem. Zaradi nedemokratskega sistema volilnih razredov, po katerem so volili veleposestniki, največji obdavčenci v trgovini in industriji, prebivalci mest in trgov ter podeželsko prebivalstvo vsak po eno četrtno poslancev, so imeli lahko Nemci, ki so šteli svoje pristaše med najbogatejšimi, večino tudi v povsem slovenskih okrajih. Tudi občine so bile lahko po svojem prebivalstvu povsem slovenske, po svoji politični usmerjenosti pa nemške. Nemška stranka je imela vedno največ pristašev med najpremožnejšim prebivalstvom, med kmečkimi in nekmečkimi veljaki, trgovci, gostilničarji, raznimi podjetniki, veleposestniki ali inteligenco. Teh veljakov se pri občinskih volitvah zelo pogostoma enostavno ni dalo prezreti. Freie Stimmen pričajo 30. julija 1871, da bi se slovenske občine izrekle za slovenski šolski in uradni jezik, če bi beseda pripadla vsem občanom in ne le »bolj inteligentnim članom občinskih odborov«.³⁷ Tako je, najbolj na Koroškem, marsikje na Štajerskem, o občini odločala vrhnja plast njenega prebivalstva in jo vodila v nemško šolo ter ustvarjala tako počasi, toda vztrajno se razširjajočo nemško miselnost. Če smo hoteli imeti slovenske šole, smo potrebovali predvsem krepkih slovenskih občin, ki bi bile trdno v zavednih slovenskih rokah in bi odločno zahtevale slovenski učni jezik. To pa je bilo na Koroškem, v najbolj ogroženi slovenski deželi, izredno težko doseči. Tu so z nemške strani v novembru in decembru 1866 organizirali prošnje več občin v slovenskem delu dežele, da bi postala nemščina učni jezik na njihovih osnovnih šolah. Deželni zbor je tem prošnjam seveda ugodil in s tem še pred novo zakonodajo o osnovni šoli uvedel občino kot odločilen faktor glede izbire učnega jezika.³⁸ Germanizacija slovenskega šolstva na Koroškem, ki se je s tem začela, je imela za svojo pravno podlago »voljo« občin, to se pravi, njihovega vodstva.

Ker se je položaj slovenščine v šolah zlasti po letu 1848 močno popravil, ker je na splošno, ne sicer za mesta, trge in druga središča, pač pa za podeželje veljalo, da je učni jezik materinščina, ker so bili na podeželju zelo številni nacionalno zavedni in vneti župniki, ker se od cerkve germanizacije v glavnem ni bilo bati, se je povsem upravičeno zdelo za slovenščino vnetemu rodoljubu slovensko šolstvo bolj varno v rokah dotedanjih gospodarjev, župnikov, kot pa v rokah državne oblasti, ki je le korak za korakom popuščala pred slovenskimi zahtevami glede rabe jezika, uradništva, ki je bilo v glavnem do slovenščine negativno razpoloženo, in občinskih vodstev, ki so bila dostikrat nemško usmerjena.

VII

Ko je bil novi sistem enkrat uveljavljen, ko se je pokazalo, da bo nova šola obstala in da ni neposrednega upanja, da bi propadla, se je moralo spremeniti tudi gledanje nanjo. Odločevati se načelno za ali proti ni imelo več praktičnega pomena.

Za katoliški tabor se je pojavilo praktično vprašanje, kaj storiti. Ali odklanjati vsako sodelovanje v novi šoli, kolikor ne gre prav za najozja vprašanja verskega pouka, ostati v sovražnem odporu do nje, ali pa sprejeti novo zakonodajo kot izvršeno dejstvo in aktivno sodelovati v vsem šolskem delu, v vseh šolskih svetih, da bi bili tudi interesi cerkve kar najbolj mogoče dobro zastopani. Videli smo že, da se ni odločil za načelen odpor kranjski deželni zbor, ne ljubljanska škofija. Med duhovščino so bila mnenja deljena. Dr. Janez Pogačar, poznejši ljubljanski škof, je že leta 1868, v času ko je izšel zakon o razmerju šole in cerkve, ni pa še bilo deželnih zakonov o šolskem nadzorstvu, objavil v Zgodnji danici članek, ki ne gleda preveč tragično na novi zakon ter upa posebej od kranjskega deželnege zbora in njegove zakonodaje, »da uk in vsa odgoja pri nas ohranita nespremenljiv kershansko-katoliški značaj za vso prihodnost«. Glavno razliko glede vpliva duhovščine na šolo vidi v tem, »da mera tega vpliva v prihodnje ne bode toliko zastavljena na častitljivost duhovskega stanu, kolikor na osebno veljavo duhovnega pastirja, to je, na njegovo višjo razumnost in omiko ter na žarečnost njegove ljubezni do mladosti«. In na koncu pravi o duhovnikih: »Nikakor se tedaj ne bodo smeli obupno odtežati, ampak serčno se poprijemati vsake prilike, po kateri morejo rastočemu zarodu donesti tisto izobraženost in prosveto, v katero vsi z enim glasom povečujejo čast in slavo Gospoda, ki prebiva v nedosežni svetlobi.«³⁹ Iz vsega Pogačarjevega članka veje topla zavzetost za šolstvo.

V naslednjem letu poroča Zgodnja danica, da nekateri škofje »dopustijo duhovstvu v šolsko nadzorstvo, drugi ne«, in meni, da so sicer vsi, kakor papež, nezadovoljni z novimi šolskimi zakoni, ker žalijo pravice sv. cerkve, da pa »okoliščine tirjajo, da se v enem kraju po drugi poti namen doseže, kakor pa v drugem«.⁴⁰ Čeprav cerkveni časopisi hvalijo kranjski deželni zbor oziroma njegovo slovensko večino, da je v deželni zakonodaji kolikor je bilo mogoče štiti interese cerkve, je bilo, kakor kaže, prav na Kranjskem negativno razpoloženje do sodelovanja v novi šoli zelo močno. V Novicah in Zgodnji danici je bil objavljen novembra 1870 članek, ki je duhovnikom odsvetoval sprejemati predsedniško mesto v krajevnih šolskih svetih. »Duhoven naj kot ud krajn. šolskega sveta svojo dolžnost goreče in neprestrašeno spolnjuje«, naj skrbi za krščansko vzgojo in vedenje ter pouk mladine, »vse drugo ga ne briga zdaj, naj toraj v nemar puša, ker nima nobene dolžnosti več, kakor jo je imel po starih šolskih postavah; tudi to ni njegova naloga, da bi priganjal starše in otroke zastran šole. Take dostikrat zlo zoperne reči ima zdaj vlada v rokah. Pomozi ji Bog!«⁴¹

Za liberalni tabor, kolikor je imel pomisleke proti novi šoli iz nacionalnih razlogov ali kolikor je zaradi narodne sloge sprejemal njeno obsodbo, se je vprašanje, kaj storiti, pojavljalo še bolj ostro. Simpatije do liberalne šolske reforme so morale siliti na dan. Nacionalni interesi so zahtevali sodelovanje z novo šolo, saj bi odpor do nje mogel prinesiti samo škodo. Učiteljstvo, ne samo liberalno, je sprejelo novo zakonodajo po veliki večini z veseljem, saj je dvignila njegovo veljavo, ugled in položaj. Splošen slovenski odpor do nove šole bi mogel odtujiti učiteljstvo narodni stranki ter ga voditi v nemški tabor. Treba je bilo tudi pokazati, da niso vsi narodnostno zavedni Slovenci »mračnjaki«, kakor je to želela prikazati nemška liberalna propaganda. Intimna mnenja slovenskih liberalcev o novi šoli se verjetno niso kaj dosti spreminjala, pač pa so se spreminjala stališča, kakor jih je do šolstva izražal Slovenski narod, iz navedenih razlogov, pa tudi zaradi naraščajočih liberalno-klerikalnih trenj. Naj navedemo samo nekaj primerov.

Omenili smo že programsko izjavo v prvi številki Slovenskega naroda, da se bo list zavzemal za to, »da se ljudska šola ne loči od cerkve«. 22. novembra 1870 pa je izšel zelo previdno napisan članek, ki ugotavlja, da Narod še ni dosti pisal o razmerju med šolo in cerkvijo, poudarja važnost šol in pravi: »Tudi slovenski domoljubi važnost šole sicer ne prezirajo, pa vendar so jej menda premalo udani še«. Glede novih zakonov sodi: »Mi me-

nimo, da nima niti tisti prav, ki vlado v tej zadevi graja, niti tisti, ki jo zagovarja... Nove šolske postavbe, akoravno so pomanjkljive, ker so za vse dežele po enem kopitu osnovane, vendar niso tako nepravilne, kakor bi jih kdo sodil. Res jemljejo nekaj pravic duhovnom, a dajejo jih drugim stanovom, katerim gredo po naravni in splošni državljanski postavi. Članek poudarja dosedanje zasluge duhovščine za šolo, obsoja pa duhovnike, ki zaradi novih zakonov »ne marajo za šolo kratko nič«. Kmet se še marsikje jezi na šolo, ki mu naklada davke in odteguje otroke od dela. Če mu še duhovnik, »na katerega stavi prosti kmet vse svoje zaupanje«, šole ne priporoča, podpira na ta način napačno ljudsko mnenje ter škoduje ljudstvu. Duhovščina naj torej sodeluje v šolstvu že zaradi domoljubja.

Ista misel se pozneje še večkrat ponavlja, sodba o šolskih zakonih pa je vedno bolj pozitivna. 21. januarja 1871 piše Slovenski narod: »nove šolske postavbe so v principu dobre« ter poudarja, da postava iz leta 1869 »nam Slovencem ne bode škodovala, marveč koristila, ako jej ne bodedo nasprotovali, ter je rajši sprejeli in porabili to, kar je v njej dobrega«.

1. junija 1871 je že rečeno, da mora šolsko postavbo iz leta 1869 »slehn, ki nepristransko sodi, pravično imenovati«. Znova so posvarjeni duhovniki, ki ne delajo z veseljem pri krajevnih šolskih svetih in nočejo v njih prevzeti predsedstva. »Sicer pa naj tudi duhovniki premislijo, preden pride do resnega boja, da sovražniki šolstva so tudi sovražniki naroda. Slovenski duhovniki so bili zlasti kot učniki dobrotniki slovenski. Varujejo naj se, da zaradi male neugodnosti v svoji strasti kot šolski nasprotniki ne pridejo ob svoje dobro ime!«

V istem smislu je izzvenelo tudi prvo zborovanje učiteljev iz vseh slovenskih dežel v Ljubljani 24. septembra 1872. Ivan Lapajne je dejal v svojem govoru, da bi morali duhovniki učitelja pri njegovem delu podpirati. »Tedadaj mi želimo s tako slovensko duhovščino v harmoniji živeti. Če pa ona ne samo nič pri šoli ne pomaga, ampak celo graja, graja vse nove šolske uredbe, in graja javno in očitno tisto šolsko postavbo, ki je učiteljski stan k večji veljavi povzdignila in ga osvobodila; tedaj morajo tudi slovenski učitelji javno povedati, da beseda takega duhovna v šolskih zadevah nij sveta in nezmotljiva.«⁴²

Vse kaže, da je tudi na Kranjskem raslo nezadovoljstvo s konservativno politiko slovenske večine deželnega zbora v šolskem vprašanju. Učitelji so postajali ogorčeni, ker je bil njihov položaj na Kranjskem najslabši. Mnogi so odhajali v druge dežele. Široki krogi so najbrž čutili, kako taka politika škoduje ugle-

du in koristim Kranjske in slovenske stranke. Tudi to in najbrž ne samo nujnost prilagajanja vladnim stališčem je povzročilo, da so slovenski poslanci v deželnem zboru kot celota spremenili svoja stališča.

Šolski odbor kranjskega deželnega zbora je že leta 1869 obravnaval vladna osnutka zakona o šolah in zakona o učiteljih ter izdelal svoja predloga, sestavljena v dokaj konservativnem duhu, z ohranitvijo šolskih patronatov, z ohranitvijo povezave med učiteljsko in cerkovniško službo (vendar z določbo, da ne sme učitelj tega posla opravljati osebno), pa zlasti z izredno varčnostjo, ki se je kazala tako pri odmerjanju učiteljskih plač kakor denarja za nove šole. Odbor se je izrekel tudi za šestletno šolsko obveznost namesto osemletne.⁴³ Pred deželni zbor pa predloga nista prišla, ker je vlada zaradi pripravljene avtonomistične resolucije, ki se je dotikala tudi možnosti Zedinjene Slovenije, deželni zbor 22. oktobra predčasno zaključila.

V naslednjem letu se vsa zadeva ni nikamor premaknila, morebiti res zaradi tega, ker je bilo zasedanje deželnega zbora izredno kratko. V letu 1871 je novi šolski odbor znova začel pretresati gradivo. Pripravil je predlog zakona o šolah, ki ga je ohranil skoraj neizpremenjenega,⁴⁴ ko je 12. oktobra nenadoma prišlo sporočilo, da bo deželni zbor predčasno zaključen. Ostala sta le še dva dneva. Bleiweis in Costa sta izrazila željo, da bi se rešila vsaj šolska zakona (prisotni poslušalci so z aplavzom pozdravili to izjavo),⁴⁵ toda 14. oktobra je dal šolski odbor poročilo, da »česaravno se je trudil, kolikor je mogel«, predlogov ni mogel pripraviti. Če bi bil hotel predložiti stari predlog zakona o učiteljih, bi bila stvar enostavna, vse torej kaže, da je prišlo v odboru do težav in nesoglasij. Namesto besedila obeh zakonov je predlagal odbor, »da bi pa vendar nekaj storil za naše ljudsko šolstvo, in da bi vsaj nekterim, najsilnejšim željam ljudskega učiteljstva ustregel«, kratek zakon, »s katerim se začasno urejajo nekatere pravne razmere učiteljstva na javnih ljudskih šolah«, katerega glavna vsebina je bila določitev minimalne učiteljske plače na 400 gld., za 100 gld. več kakor v osnutku izpred dveh let.⁴⁶ Na hitro sprejeti predlog ni dobil cesarjeve sankcije. Na sestanku učiteljev leta 1872 je Lapajne poročal o dogodkih leta 1871, da deželni zbor »nij utegnil ali ni hotel omenjenih dveh jako potrebnih šolskih postav končno dognati, če ravno so ga kranjski učitelji ustno in pismeno in skor da ne kleče prosili, da naj njih razmere uravna in uredi.«⁴⁷

Končna rešitev je prišla šele leta 1872 (s cesarjevo sankcijo 1873). To pot je šolski odbor pripravil osnutka šolskega in učiteljskega zakona, toda mnogo bolj v skladu z vladnimi

predlogi kot pa s predlogi, ki so bili prejšnja leta nastali v deželnem zboru. Vrsta nekdanjih konservativnih formulacij je odpadla. Tako je bila zdaj cerkovniška služba končno veljavno ločena od učiteljske. Tudi v finančnem oziru so bili zdaj pripravljeni za šolo več izdati. V deželnem zboru je govoril v splošni debati župnik Tavčar, ki je, kakor pred leti, dejal, »da načelo te postave in izvršitev ta istega je vsaki osebni, družbinski in ... tudi nekoliko občinski svobodi, kakor tudi načelom matere katoliške cerkve naravnost nasproti«, ter izjavil, »da po svojem prepričanju nisem v stanju za predloženo postavlo glasovati«,⁴⁸ toda to pot ni nihče izjavil, da so njegova načela načela vseh narodnih poslancev in nihče ni podprl njegovega mnenja.

Glavna debata pa je bila o šolski obveznosti. Medtem ko se je večina odločila za šestletno, sta se Razlag in Svetec z nemško stranko vred zavzemala za osemletno. Slovenska stranka to pot ni bila več enotna. Razlag, Svetec, Peter Kozler, dolenjski kmet Zagorec in predsednik trgovsko-obrtno zbornice V. C. Supan so bili v sporu z večino. To se je pokazalo pri šolskem zakonu, pri problemu verifikacije ljublianskih volitev, pri adresi in še drugod. Zasedanje deželnega zbora je bilo dva meseca po volitvah pri Slovenski matici, ko je Slovenski narod prvič razvil svobodomošlensko zastavo »za demovino, omiko in svobodo«. Poslanci te slovenske deželnozborske opozicije so bili nedvomno liberalne smeri. Razlag je svoje nazore in stremljenja malo pozneje imenoval »napredno katoliško stranko«.⁴⁹ Novice so napadale to skupino; očitale so Razlagu, da je »odstopil od starodavne naše zastave Kranjske dežele« in se pridružil Vošniakovi.⁵⁰ Toda tudi Slovenski narod Razlaga ni podprl, obsojal je opozicijo, zagovarjal disciplino in enotnost ter izjavljal, da priznava samo eno politično stranko in ta je narodna.⁵¹ Liberalni Zarnik pa je bil v teh deželnozborskih debatah eden glavnih govornikov večine.

S tem smo z našim razpravljanjem pri kraju. Če hočemo prav razumeti stališče Slovencev do nove avstrijske šolske zakonodaje pred sto leti, ga ne smemo presojati izolirano, samo v zvezi s šolsko problematiko, ampak ga moramo gledati v zvezi z vsemi burnimi liberalno-klerikalnimi, nacionalnimi in ustavnimi boji tistega časa. Ko bi takratni slovenski poslanci sklepali o šolskem zakonu brez strahu pred nacionalnim nasprotnikom in brez potrebe po slogi v nacionalnem boju, pa bi tako slovenski liberalci lahko odkrito pokazali svoje mišljenja, bi imele debate in glasovanja po vsej priliki močno drugačno podobo.

1. O naraščanju pismenosti na ozemlju SRS glej študijo Ž. Sifrera: Pismenost prebivalstva (Prikazi in študije X, št. 5, maj 1964).
2. Milčinovič-Krek: Kroaten und Slowenen, Jena 1916, str. 103—105.
3. Reichsgesetzblatt 1855, št. 195, art. 5, 6, 8.
4. Razvoj šolstva v tem času, prav tako pa tudi še novo zakonodajo je podrobno obdelal V. Schmidt: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem, III (1848—1870), Ljubljana 1966.
5. Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, IV. Session, str. 178.
6. Slovenski narod 31. dec. 1868.
7. Prav tam 2. apr. 1868.
8. Nedatirano pismo iz leta 1871 v Vošniakovi korespondenci v Arhivu Slovenije.
9. Tekst zakona: Reichsgesetzblatt 1868, št. 48.
10. Slovenski tekst alokucije: Zgodnja danica 3. mal. serp. 1868 (str. 211).
11. Objavljeno v Naših zapiskih 6. 1909, str. 133—135.
12. O orientaciji slovenskih državnih poslancev 1867 glej V. Melik: Sprememba programa slovenskega političnega tabora v letu 1867 (Zgodovinski časopis 19—20, 1965—66, str. 309—317).
13. F. Bernik: Pisma Frana Levca, I. Ljubljana 1967, str. 29.
14. Prav tam str. 64—65.
15. Stenographische Protokolle des steierm. Landtages, seja 3. okt. 1868 ter priloga 123.
16. Stenographische Protokolle des kärntn. Landtages, 1868, str. 321, 371.
17. Obravnave dež. zbora ljubljanskega 1868, str. 438.
18. Prav tam str. 440.
19. Prav tam str. 442.
20. Prav tam str. 448, 449.
21. Obravnave dež. zbora ljubljanskega, 1869, priloga 36, str. 139.
22. Reichsgesetzblatt 1869, št. 19.
23. V op. 5 cit. delo str. 5046—5047.
24. Prav tam str. 5805.
25. Slovenski narod 27. apr. 1869.
26. Reichsgesetzblatt 1869, št. 62 (§ 1).
27. Obravnave dež. zbora kranjskega, 1872, str. 69.
28. Pregled državne in deželnih šolskih zakonodaj daje Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst, Vierter Band, 5. Auflage, Wien 1898.
29. Pertrattazioni della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca 1869, str. 72.
30. Obravnave dež. zbora ljubljanskega, 1869, str. 91.
31. Prav tam str. 96.
32. Obravnave, 1868, str. 444.
33. V op. 29 cit. delo str. 89, 92.
34. Citirano po prevodu v Novicah 5. maja 1869 (str. 140, 141).
35. Prav tam 29. in 31. dec. 1870.
36. J. Pleterški: Narodna in politična zavest na Koroškem, Ljubljana 1965, str. 197.
37. V op. 4 cit. delo, str. 384—387.
38. Zgodnja danica 21. vel. serpana 1868, str. 269—271.
39. Prav tam 27. vel. serpana 1869, str. 277.
40. Novice 9. nov. 1870 (str. 360), Zgodnja danica 11. list. 1870 (str. 358).
41. Slovenski narod 14. okt. 1872.
42. Obravnave dež. zbora ljubljanskega 1869, priloga 92 in 111.
43. Obravnave dež. zbora kranjskega 1871, priloga 49.
44. Prav tam str. 44.
45. Prav tam priloga 58.
46. Slovenski narod 24. okt. 1872.
47. Obravnave dež. zbora kranjskega 1872, str. 46.
48. Slovenski narod 5. jan. 1873.
49. Novice 18. dec. 1872 (str. 410).
50. Slovenski narod 17. dec. 1872.